

**ЗВІРСТВА І ЗЛОЧИНИ
НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ
ЗАГАРБНИКІВ
НА ХАРКІВЩИНІ**

(ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ)

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО

V.N. Karazin Kharkiv National University

00672552

1

~~89(237.9c - 2Xa) - [12]~~
890(45kp - 4xap): T3(45kp - 4xap) 624

90

99

89

НАУКОВО-ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ
УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ АРХІВАМИ НКВС УРСР

ЗВІРСТВА І ЗЛОЧИННИ
НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ
ЗАГАРБНИКІВ
НА ХАРКІВщині

(ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ)

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
Київ 1944 Харків

(11) *фінанси РК*

Центральна наукова бібліотека
ХНУ імені В. Н. Каразіна
2013р.

Н 109247

Центральна наукова
бібліотека ХНУ
Інв. №

ПЕРЕДМОВА

23 серпня 1943 р. Червона Армія визволила від німецької окупації місто Харків. Двадцять два місяці одно з найкращих міст Радянського Союзу, друга столиця Радянської України—місто Харків і Харківська область страждали під юботом німецьких фашистів.

Німецько-фашистські загарбники вдерлися до Харкова вранці 24 жовтня 1941 року. З цього часу величезне місто, з майже мільонним населенням, немов зимерло. Вулиці спорожніли, не було чути звичайного міського шуму, припинився рух трамваїв і тролейбусів, замовкло радіо, не стало світла і води.

На парканах і стінках будинків окупанти щодня розклеювали свої оголошення та накази, в яких раз-у-раз фігурували слова: розстріл, страта, сувора кара, що визначали людожерську практику німецько-фашистських загарбників. Фашисти загрожували народів з усякої нагоди і приводу.

Смерть і руїни принесли з собою гітлерівці радянським людям. Смерть—за допомогу партизанам і військовополоненим червоноармійцям, за неповідомлення про міни, про склади зброї тощо, за ходіння по вулицях пізніше 4—5 години дня і раніше 5—6 години ранку, за вихід з міста Харкова для добування їжі, за неявку на біржу праці, за користування електроенергією та багато інших порушень „нового порядку“, встановленого гітлерівцями.

Величезних збитків завдали німецько-фашистські окупанти промисловості, сільському і комунальному господарству, а також культурним закладам та організаціям міста Харкова. Гори уламків, щебеню, попелу лишилися від окремих кварталів і вулиць міста. У центрі міста спалено і висаджено всі найкращі будинки. Перетворено на руїни найбільші заводи і фабрики, школи і клуби. Німці знищили в Харкові все, що було гордістю української і російської культури, науки, мистецтва. Вони пограбували і знищили Всеукраїнський музей імені Сквороди, Українську картинну галерею, спалили 28 приміщень вищих учбових закладів, розстріляли сотні інтелігентів. З 138 шкіл в окупованому Харкові працювало тільки чотири.

Зайнявши під італійський госпіталь приміщення будівельного інституту, фашистські мракобіси викинули на подвір'я дуже цінну інститутську бібліотеку і спалили декілька десятків тисяч книжок.

Гітлерівці в Харкові встановили режим повсякденного продовольчого й майнового грабування населення. За нездачу встановлених „норм“ гітлерівці суворо карали населення. Офіційно встановлювані „норми“ пограбування були лише прикриттям режиму сваволі, масових грабежів, що проводився гітлерівцями з холодним цинізмом професійних злочинців.

Забираючи у сільського населення Харківської області тисячі голів худоби і птиці, тисячі тонн масла та інших продуктів, німці не постачали населенню ніяких промислових товарів і продуктів. Німецьке „хазайнування“ прирєкло жителів міста Харкова на голодну смерть. Як видно із звіту Харківської міської управи за квітень 1943 р., з 200 тисяч населення „приблизно 180 тисяч

населення міста не одержують жодного планового постачання. Внаслідок фактичної заборони селянам підвозу харчів до міста, а також постійних облав на базарах, вільний ринок—єдине джерело для харчування населення—через підвищення цін та зменшення продуктів теж став майже недоступним. В місті починається вже багато випадків опухання від голоду. Ті ж жителі міста Харкова, які й одержували „планове харчування“, також ледве животили. „Раціон“ писалося в цьому ж звіті,—абсолютно недостатній для простого підтримання життя“.

Інтелігенція, оточена за років радянської влади величезною любов'ю п'якуванням, в період німецької окупації голодувала.

Померли з голоду в дні німецької окупації один з найстаріших професорів Харківського університету Дибський; доктор математичних наук професор Родольський, професор-юрист Попов і багато, багато інших. Бчені та інженери щоб не померти з голоду, працювали як чорнобоби.

Ще тяжчих мук зазнавали літи, хворі і непрацездатні, які гинули від голоду: „Становище в дитячих будинках та інвалідних будинках виключно важке. Діти та інваліди абсолютно виснажені. Є випадки опухання від голоду“. Так, дитячому будинку № 1 на вул. Артема, № 32 з 1800 дітей, що вступили в ньому в 1942 році, померло від голоду та епідемій 1175 чол.

В 1942 р. в Харкові померло 22708 чол. Із загальної кількості померлих загинуло з голоду 58,6%. Місто не було забезпечене електрикою, водопостачанням, населення пило воду з річок. Не працювала ні одна лазня. Не було пива. Лікарні могли прийняти дуже мало хворих, не мали ліків, не забезпечували хворих харчуванням. Епідемія висипного тифу, що спалахнула в цей час у Харкові, забрала сотні і тисячі жертв.

Погрожуючи стратою, німецькі окупанти примушували радянських людей працювати безплатно на різних тяжких роботах. Німецько-фашистські окупанти свавільно розпоряджалися працею і особою радянських людей, звівши їх на становище безсловесних рабів. За неявку на біржу праці для реєстрації, за неявку на роботу хоч би й через хворобу, за найменший недогляд, за невиконання будь-якого розпорядження німецького солдата або офіцера гітлерівці не тільки били, але й убивали радянських людей. Німецькі загарбники намагалися перетворити радянських людей на своїх рабів.

Радянських громадян, заарештованих за неявку на біржу праці для реєстрації, німецькі окупанти розглядали як партизанів і розстрілювали.

Не зважаючи на ці погрози, радянські люди ухилялися від роботи на німців. Гітлерівці хапали людей на вулицях, в установах, на базарах і гнали їх на тяжкі роботи як рабів.

Одночасно з установленням рабської системи праці в окупованих районах німецько-фашистські розбійники гнали з сіл та міст сотні тисяч трудящих на каторжні роботи, на рабську працю до Німеччини. Німецькі власті в містах та селах Харківської області вивішували відозви, оголошення та накази, в яких загрожували смертною карою за відмову з'явитися на збірні пункти для відправки до Німеччини, запроваджували систему повсякчасних облав, ловили людей на дорогах, організовували каральні експедиції і під загрозою смерті зганяли людей на пересильні пункти, виконуючи встановлену для кожного міста й села „розверстку“.

З Харківської області вигнано до Німеччини в неволю понад сто тисяч чоловік, з них за 1942 рік самих тільки спеціалістів—понад 30.000 чоловік. Радянські люди, що попали на каторжні роботи до Німеччини, живуть в умовах, ще тяжчих, ніж ті, в яких жили раби стародавнього світу. Вони перебувають у бараках за ґратами і дряпаною загородою, як у тюрмі. Їх водять на роботи і назад озброєні вартові. Радянських людей позбавили імен та прізвищ і почали відрізняти їх за номерами, які прикріплюють до грудей. Їм дали розпізнавальні знаки „ОСТ“. Наші радянські люди, загнані до Німеччини, зазнають там стра-

х мук, вони вмирають від холоду й голоду, гинуть від тяжкої праці і під нагайками та шомполами фашистських наглядачів.

Про страждання українських юнаків та дівчат розповідають люди, що втекли з Німеччини до родичів і близьких. Не всі листи дійшли до нас. Ті листи, в яких особливо яскраво описано страшну правду про німецьку каторгу, німці конфіскують і знищують. Але крізь усі перепони правда про німецьку каторгу все ж доходила до українських людей, що жили в районах, окупованих німцями.

Гітлерівські розбійники намагалися вбити, підкорити, знищити могутній дух радянських людей, їх волю до свободи.

Проте радянські люди, виховані партією Леніна-Сталіна, що пізнали радість вільного життя та вільної праці, не мирилися з фашистською сваволею. Сотні тисячі харків'ян пішли до партизанських загонів, що наганяли жах на німецьких загарбників, тисячі і тисячі харків'ян активно саботували всі заходи німецьких окупаційних властей. Уже 14 листопада 1941 р. гітлерівці змушені були визнати, що „населення не відгукнулось на повторні заклики та накази німецьких збройних сил про активне співробітництво“.

Молоді харківські патріоти-комсомольці організували в глибокому німецькому підпіллі „Комітет сприяння Червоній Армії“.

Кожний з комсомольців писав за ніч по 15—20 листівок, які потай вивішувались на найлюдніших вулицях Харкова. У листівках було вміщено звернення до населення, особливо до молоді,—саботувати примусову мобілізацію на роботи для німецької армії. З допомогою листівок поширювалися накази товариша Сталіна.

Навесні 1942 року харківські комсомольці, перебуваючи в Богодухівському районі, разом з місцевою молоддю висадили в повітря два німецьких штаби. Харкові комсомольці відповіли на це висадженням у повітря Холодногорського мосту, через який проходили транспорти з боеприпасами та продовольством для німецької армії.

В Харківському депо українські залізничники затримували випуск паровозів, псували деталі верстатів.

Сотні партизанів поширювали в місцях скупчення народу, головним чином на базарах, правдиву інформацію про Червону Армію, повідомлення Радінформбюро, вісті з радянського тилу.

Німці, від генерала-бандита до солдата-бандита, безкарно творили свої мерзенні справи, виявляючи звирячу ініціативу в розправі з радянськими людьми. Кожний комендант, офіцер і німецький солдат діставав цілковиту владу над душею і тілом мирного жителя та військовополоненого, кожний солдат міг безкарно грабувати, гвалтувати, убивати.

„Наш народ не простить цих злочинів німецьким катам. Ми змусимо німецьких вояків відповідати за всі їх злочини“. (Сталін). Година цілковитої розплати за всі злочини німецько-фашистських розбійників та їх прихвостнів—українсько-німецьких націоналістів—наближається. Український народ разом з всіма народами нашої Батьківщини героїчно бореться на фронтах Вітчизняної війни за цілковитий розгром гітлерівської Німеччини, за цілковите визволення всієї священної радянської землі від німецьких загарбників.

У містах і селах України, очищених від гітлерівської погані, знову відбудується радянське життя. Український народ випростує свої могутні плечі і, заславши рукува, відбудує народне господарство та культурне життя. І в своїй боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, в своїй відбудовчій роботі український народ дістає повсякденну братерську допомогу великого роду, всіх народів Радянського Союзу. У великій вільній сім'ї нашої Радянської Батьківщини і мудрого вождя товариша Сталіна йде до остаточної перемоги над німецько-фашистськими загарбниками, до небувалого розвитку державного життя Радянської України.

* * *

Наведені в цій збірці документи про криваві злочини і звірства—це лише незначна частина свідчень про жахливі звірства окупантів та їх пособників українсько-німецьких націоналістів на території Харкова і Харківської області.

До цього збірника включено матеріали, які складені радянськими органами про звірства та злочини німецько-фашистських загарбників і які зберігаються в Центральному архіві Жовтневої революції УРСР, а також документальні матеріали окупантів, що зберігаються в Харківському обласному державному архіві.

У підготовці збірника брали участь наукові працівники Управління Державних Архівів НКВС УРСР тт. Гудзенко, Павлюк, Юрченко, Стрельський та Шайн. Загальна редакція збірника належить старшому науковому працівникові Управління Державних Архівів НКВС УРСР В. І. Стрельському.

*Науково-видавничий відділ
Управління Державних Архівів НКВС УРСР*

I

КРИВАВЕ МАСОВЕ ЗНИЩЕННЯ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ МИРНОГО РАДЯНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ І ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

АКТ ПРО ЗВІРСТВА ТА ЗЛОЧИНИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ У СТІЛЕЧАНСЬКІЙ ПСИХІАТРИЧНІЙ ЛІКАРНІ, ЛИПЕЦЬКОГО РАЙОНУ, ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Село Стрілецьке. Жовтня 18—20 дня. Комісія в складі: слідчого у найважливіших справах Прокуратури Української РСР тов. Крижанівського П. З., старшого помічника Харківського обласного прокурора—начальника слідчого відділу Рожкова В. П., головного лікаря психіатричної лікарні Головка М. І., судово-медичного експерта Харківської області Філімонової, секретаря Липецького райкому КП(б)У тов. Парнюка, голови Виконкому Липецької Райради Депутатів трудящих т. Коротила, голови Виконкому Стрілецької сільради Болдишевої, директора Стрілецького радгоспу Лаптія Г. З., медичних сестер психіатричної лікарні: Кузьменко А. Я., Краснової А. Л., Галяєвої, санітарок психіатричної лікарні: Сараги Є. В., Цимбал А. В., Шевченко М. Д., жителів села Стрілецьке—колгоспників: Бабаєва Омеляна Павловича, Бондаренка Василя Григоровича, Будниченка Терентія Мойсейовича—склала цього акта про нижчезазначене:

В 1931 році на території Стрілецької сільради, Липецького району, Харківської області, в будинках колишнього жіночого монастиря було організовано психіатричну лікарню, що мала всеукраїнське значення. Радянський уряд витратив на організацію лікарні і на потреби, зв'язані з лікуванням хворих, понад 10 млн. руб. грошей. Щороку лікарня через свої лікувальні корпуси пропущала 1500 хворих і щороку понад 30% осіб, що лікувалися, цілком видужували й поверталися до творчої праці у всі галузі нашого соціалістичного будівництва. Під час підступного нападу озвірілих фашистських банд на Радянський Союз і тимчасового залишення частинами Червоної Армії території Харківської області, психіатрична лікарня з цілого ряду причин і обставин не змогла евакуюватися вглиб країни. В момент тимчасової окупації території Стрілецької сільради в лікарні на лікуванні перебувало 435 хворих. Для їх харчування в господарстві лікарні залишалося: 10 тонн чмелю, 7 тонн жита, 4 тонни борошна, цукор, масло, 100 свиней, 1 корів, тобто така кількість продуктів, яка забезпечила б хворих харчуванням на довгий час.

З першого ж дня свого „хазайнування“ на території лікарні, тобто з 2 листопада 1941 року, німецько-фашистські банди приступили до здійснення свого мерзенного плану зруйнування й грабування лікарні та радгоспу. Спочатку з господарства лікарні було вивезено всі запаси продуктів. Отже, хворі були залишені без продуктів харчування, приречені на голодну смерть. За розпорядженням німецького коменданта на кожного хворого видавали харчування за такою нормою: 300 грам вареного жита на 2—3 дні, тоді як за радянської влади на кожного хворого відпускалося на день: 800 гр. хліба, 100 гр. круп, 100 гр. м'яса, 30 гр. жирів, 100 гр. овочів. Установлений німецькими катами для хворих голодний пайок призводив до виснаження хворих, до погіршення їхнього загального стану і збільшення смертності. Коли медичний персонал лікарні і хворі почали говорити про тяжкі умови для існування хворих, що створилися у зв'язку з цим, з наказу німецького офіцера у дворі лікарні за це були нещадно побиті хворі.

Після пограбування й зруйнування лікарні та радгоспу 21 листопада 1941 року на територію психіатричної лікарні прибув німецький каральний загін під керівництвом німецького коменданта капітана Неймана для здійснення звірячого задуму — фізичного знищення всіх хворих, що перебували в лікарні. Щоб приховати сліди своїх злочинів, німецькі звірі виселили з території лікарні всіх робітників та селян села Стрілече. Далі німці оточили село та лікарню посиленням конвоєм, встановили кулемети і заборонували головному лікареві Головку виготовляти отруту для умертвлення хворих. Коли лікар Головка від цього відмовився, німецько-фашистські кати знищення хворих здійснили нечуване в історії людства способом: в саду радгоспу було викопано траншею, недалеко від них на землі заліг загін німецьких автоматників хворих групами по 10 чоловік почали виводити з лікарні, ніби на роботу, до цього саду; хворих супроводив посилений конвой німецьких солдатів; при появі хворих автоматники відкривали стрільбу, і хворі падали мертвими на землю. Офіцер карального загону, що керував розстрілом, підходив до убитих уже людей, цинічно знущаючись, випускав у них з пістолета по кілька зарядів.

З цього приводу свідок Шевченко Марія Данилівна посвідчилася: „Я працювала санітаркою. Коли мене німці привели до лікарні, то примусили разом з ними водити хворих у сад радгоспу. Коли ми вели хворих у сад, то ні нам, ні хворим німецьких автоматників видно не було, бо вони лежали на землі замасковані і ховалися за сарами. Як тільки ми залишали хворих, відразу відкривалася стрільба, і хворі навіть не знали, звідки в них стріляють. Після розстрілу першої групи в 10 чоловік, з комори, що була

під садом, випустили 60—70 селян, які туди були загнані перед розстрілом і примусили їх швидко брати трупи, кидати в траншею і засипати землею. Коли вбиті були закопані в траншеях, селян знову замкнули в сарай до розстрілу нової групи. Таким чином селян у коморі тримали дві доби: 21 і 22 листопада, до того часу, поки були розстріляні всі хворі. Перш ніж приводити нову групу на розстріл, цих же селян примушували засипати землею сліди крові, що залишалися на землі після розстрілу першої групи. Робилося це для того, щоб хворі, яких приводили в сад, не бачили крові і не догадалися про розстріл своїх товаришів“.

Свідок Бабаєв Омелян Павлович посвідчив: „21 листопада нас, робітників лікарні, німецькі солдати загнали в комору і замкнули на замок. Просидівши в коморі деякий час, ми почули постріли. Коли закінчилася стрільба, нас випустили з комори. Вийшовши з комори, я побачив розстріляних хворих, що лежали на землі. Німці примусили нас стягати розстріляних у яму і засипати землею. Коли ми це зробили, нас негайно загнали до комори, де ми сиділи доти, поки не почули знову постріли. Нас знову випустили з комори і примусили прибирати трупи. Розстріл хворих тривав два дні, і я весь час був у коморі“.

Свідок Бондаренко Василь Григорович посвідчив: „Загнавши нас у комору, німці попередили, що нас зібрани для того, щоб закопувати в яму убитих хворих, після чого нас замкнули, і німецькі солдати пішли. Після розстрілу кожної групи хворих нас випускали з комори і примушували закопувати трупи. Дехто з нас, що сиділи в коморі, виконував і іншу роботу. Ця робота полягала в тому, що вони засипали калюжі крові піском і землею. Це робилося для того, щоб хворі, яких знову приводили, не бачили крові і не догадалися про те, що їх ведуть на розстріл“.

Комісією встановлено, що німецькі кати, здійснюючи свій страхотливий план знищення хворих, скидали в яму і засипали землею живих, нерозстріляних хворих.

Свідок Бабаєв посвідчив: „Я також особисто бачив, коли в яму закопували хворих, які ще були живі. Коли їх засипали землею, то вони піднімали руки, ноги в них рухалися“.

Свідок Будниченко посвідчив: „Я сам особисто бачив і був свідком того, коли хворого, який був не вбитий, а поранений, по суті живого, закопали в яму. Коли його закопували, він кричав“.

Тяжко хворих, які самі не могли ходити, німці клали на ковдри й простирала, виносили в сад і кидали на землю. Їх тут же німецькі автоматники пристрілювали. Деяку частину тяжко хворих, 15—20 чоловік, які через цілковите виснаження від голоду навіть не могли встати, розстріляли на ліжках у палатах, після

чого загорнули у ковдри і винесли до місця загального розстрілу. З цього приводу свідок Галяєва Ганна Яковлівна посвідчила: „Я працювала медичною сестрою і бачила, що частину тяжко хворих було винесено з відділів і також розстріляно в сад а частину тяжко хворих німці знищили просто на ліжках у палатах“.

Свідок Шевченко Марія Данилівна посвідчила: „Я працювала санітаркою. У нашій палаті було 15 чоловік дуже тяжко хворих, які зовсім не могли вставати з ліжка й ходити. Цих тяжко хворих німці застрелили просто в палатах на ліжках. Потім нас примусили загортати трупи в ковдри та простирати і зносити до того місця, де відбувався загальний розстріл. У палатах де розстрілювали тяжко хворих, усі стіни, підлога, ліжка були в крові. Коли всіх хворих було розстріляно, там поселилися німецькі солдати й офіцери, і нас перед їх вселенням примусили відмивати підлогу від крові, а також вичищати плями крові зі стін“.

Свідоміші хворі з відділів для видужуючих, почувши постріли а також бачачи, що їх товариші, давно вже виведені з палат, повертаються, зрозуміли весь жах того, що творили німці, і долі яка чекала їх. Ці хворі вирішили тікати з лікарні, щоб врятувати своє життя. Зробити це їм не вдалося, бо кулі автоматів і кулеметів убивали їх там, де вони з'являлися або ховалися.

Свідок Головка посвідчив: „Ті хворі, які зрозуміли, що їх товаришів розстрілюють, намагалися тікати, щоб врятуватися від розстрілу. Один з хворих, на прізвище Дуціс, спустився по канізах з другого поверху, переліз через стінку двору лікарні і побіг на поле, але його помітили німецькі автоматники і убили приблизно на віддалі одного кілометра від лікарні“.

Цей же свідок Головка посвідчив: „Коли виводили на розстріл останню партію, то ці товариші йшли, співаючи Інтернаціонал. Вони вже ясно уявляли і розуміли свою долю. Один з них, на прізвище Ільїн, машиніст депо ст. Основа, звертаючись до мене сказав: „Прощай, Михайле Івановичу,—ці гади ведуть нас на розстріл“.

Свій звірячий задум німецько-фашистські кати здійснили за два дні—21—22 листопада 1941 р. В ці дні з наказу німецького командування розстріляно 435 хворих, ні в чому не винних радянських громадян. Комісією встановлено такі прізвища розстріляних:

1. Ільїн—машиніст депо Основа,
2. Дуціс—кол. завідувач Ленінградського обласного відділу охорони здоров'я,
3. Ігнатова—агроном Вовчанського району,

4. Удовиченко С. У.—шахтар з Донбаса,
5. Устинок—зубний лікар міста Харкова,
6. Ткаченко А. І.—колгоспниця Богодухівського району,
7. Лобойко І. І.—робітник харківської фабрики „Червоний кондитор“.
8. Бондаревський А. І.—бухгалтер Артемівського міського відділу охорони здоров'я.

22 листопада 1941 р., тобто на другий день розстрілу, до лікарні приїхав німецький військовий лікар. Бажаючи використати його, як представника німецького командування, щоб запобігти дальшому розстрілові хворих, до нього звернувся головний лікар лікарні Головка.

Ось що посвідчив з цього приводу лікар Головка: „Коли я дійшов до нього, він мені заявив, що є німецьким військовим лікарем. Бажаючи використати його перебування в лікарні як заступника, щоб запобігти дальшому розстрілові хворих, я повідомив його про розстріл хворих і просив втрутитися в цю справу, але він відповів мені, що це не його справа, що це його зовсім не стосується. Після цього він зайшов до відділу лікарні, одяг на себе світер, що належав одному хворому і сподобався йому. Далі навантажив з солдатами все майно госпітала і поїхав“.

Того дня, коли закінчувалося фізичне знищення хворих, німецькі кати, послідовно здійснюючи свої мерзенні плани, вивезли з лікарні всю апаратуру, медикаменти, 1500 ковдр, 3000 простирал, 500 ліжок, 4000 комплектів постільної білизни і т. д.

Отже, протягом двох днів з наказу німецько-фашистського командування було цілком пограбовано і ліквідовано лікувальний заклад і по-звірячому розстріляно всіх хворих в кількості 435 чоловік, з них 254 жінок. Відповідальним за ці злочини є комендант села Липці капітан Нейман, який особисто організував звірячий розстріл хворих і сам цим розстрілом керував.

Комісією на місці розстрілу в селі Стрілечому було проведено з участю Харківського старшого судово-медичного експерта огляд—розкопани ям і судово-медичне дослідження трупів. При цьому встановлено таке:

„На віддалі 75 метрів від подвір'я лікарні, обгородженого цегляно-кам'яним муром, в саду за господарським двором, за 25 метрів від контори радгоспу, є недавно влаштована могила, обгороджена дерев'яною огорожею розміром 5 м × 2,5 м, пофарбованою в червоний колір. На могилі поставлено конусоподібний пам'ятник з п'ятикутною зіркою, виготовлений з заліза і пофарбований у стальний колір. На п'єдесталі пам'ятника є напис: „Тут поховано 235 хворих Стрілечанської психіатричної лікарні, по-звірячому розстріляних німецькими вбивцями 21—22 листопада“.

1941 р.». На захід від могили, ніби її продовження, є зигзагоподібна засипана землею траншея завдовжки 7 метрів.

На схід, за 50 метрів від могили, є друга подібна могила з таким же пам'ятником, обгороджена дерев'яною огорожею розміром 4 м × 2 м. На п'єдесталі пам'ятника є напис: «Тут поховано 200 хворих Стрілечанської психіатричної лікарні, по-звірячому розстріляних німецькими вбивцями 21—22 листопада 1941 р.». На схід від цієї могили є сліди засипаної землею траншеї протяжі 4 метрів, а далі йде відкрита зигзагоподібна траншея давнього походження.

Засипані землею траншеї, які йдуть від могил, було розкопано і на глибині 1—0,5 метрів виявлено людські трупи в стані різних ступенів гниття та розпаду, що лежали навалом один на одному. Трупи було взято з траншей для судово-медичного дослідження. З першої могили було взято 12 трупів і з другої могили 5 трупів.

На підставі даних судово-медичного дослідження експертних трупів хворих Стрілечанської психіатричної лікарні, закопаних у двох могилах-траншеях на території радгоспу Стрілечанського району, на підставі матеріалів розслідування комісія прийшла до такого висновку:

1. В одинадцяти випадках з взятих 12 трупів з першої могили встановлено наявність вогнепальних поранень, з них 10 поранень у голову і одне в тулуб. На одному трупі ніяких слідів немає, що свідчить про те, що людину було закопано в яму живою.

2. Постріли в більшості випадків зроблено ззаду, очевидно при стоячому положенні жертв. Проте, деякі з поранень є не типовими для вертикального положення тіла в момент пострілу, у зв'язі з чим, а також беручи до уваги свідчення свідків, треба визнати, що деякі хворі в момент їх убивства перебували в лежачому або сидячому чи напівсидячому положенні.

3. У помертві дуже зруйнованих трупах з другої могили також виявлено пошкодження черепа, що свідчить про наявність в них вогнепальної травми.

Наслідки судово-медичного дослідження підтверджують, що в ями закопували живих хворих, що частину хворих пристрелено в сидячому або лежачому положенні—ця обставина стосується до розстрілу тяжко хворих як у палатах, так і в саду після того, як вони з лікарні були винесені на ковдрах або простиралах.

Акт підписали в с. Стрілече 20 жовтня 1943 р.:

1. Слідчий у найважливіших справах Прокуратури УРСР Крижанівський.
2. Старший помічник Обласного прокурора — начальник слідчого відділу Рожков.
3. Головний лікар психіатричної лікарні Головко.
4. Судово-медичний експерт Харківської області Філімонова.

5. Секретар Липецького райкому КП(б)У Парнюк.
6. Голова Стрілечанської сільради Болдишева.
7. Директор Стрілечанського радгоспу Лаптії.
8. Прокурор Липецького району Каплін.
9. Медична сестра психіатричної лікарні Кузьменко.
10. Медична сестра психіатричної лікарні Краснова.
11. Санітарка психіатричної лікарні Цимбал.
12. Санітарка психіатричної лікарні Сарага.
13. Санітарка психіатричної лікарні Шевченко.
14. Колгоспник колгоспу ім. Молотова, Стрілечанської сільради, Бабаєв.
15. Колгоспник колгоспу ім. Молотова, Стрілечанської сільради, Бондаренко.
16. Колгоспник колгоспу ім. Молотова, Стрілечанської сільради, Будниченко.
17. Медична сестра психіатричної лікарні Галаєва.
18. Голова Виконкому Липецької Райради депутатів трудящих Короткий.

(Центральний архів Жовтневої Революції
УРСР, відділ Вітчизняної війни).

№ 2

АКТ ПРО ЗВІРСТВА НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ МЕРЗОТНИКІВ У СЕЛІ НИКОПОЛЬ, БАРВІНКІВСЬКОГО РАЙОНУ, ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ 3 жовтня 1943 року

3 жовтня 1943 р., село Никополь, Барвінківського району,
Харківської області.

Ми, нижчепідписані, голова колгоспу «Радянський хлібороб» села Никополь Санжеревський А. І., жителі цього села: Колісник Надія Михайлівна, Мироненко Марія Миколаївна, Штепенко Катерина Іванівна, Колісник Віра Василівна, Зелена Олександр Іванівна, підполковник Продченко, підполковник Остиці Селезньов, капітан медичної служби Кем'якін А. Г., казковий юстиції Астаф'єв, на заяву громадян зазначеного вище села 29—30 вересня і 2—3 жовтня ц. р. на території Никопольської сільради провели розкопину трупів по-звірячому закатованих і розстріляних мирних громадян села Никополь та військовополонених червоноармійців німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками.

1. Злочини німецьких катів та їх спільників над радянськими громадянами припадають, головним чином, на період тимчасової окупації села Никополь улітку 1942—1943 рр.

2. Насадження акацій за 2 км на схід від села Никополь, а також фруктові сади в самому селі були перетворені німцями

в кладовища і місця, де розстрілювали й катували мирних жителів села Никополь та військовополонених червоноармійців. Всій території насаджень акацій є ями з трупами закатованих радянських громадян. З 10 розкопаних ям вибрано 22 трупи, судячи з уцілілих тканин та кісток, випадки розстрілу припадають на період літа 1942—1943 рр. З 22 закатованих і розстріляних: 18 чоловік—військовополонені червоноармійці та командири Червоної Армії і 4 чоловіки—громадяни села Никополь. 65-річний старик Олійник Степан Кузьмич, уповноважений селі Шарко Остап Васильович, ветеринарний лікар Коломицький Петро Кирилович, 84-річна Холомоненко Олена Іллівна (закопана біля залізничного полотна).

3. На городі громадянина Санжеревського й на території вишневого саду громадянина Бардомитова, за 30—40 метрів від житлових будинків, розкопано 3 ями завглибшки 0,5 метра. Виявлено 3 трупи, два з них—трупи військовополонених червоноармійців. В одній з ям виявлено бинт; це свідчить про те, що німецькі кати розстрілювали поранених червоноармійців. Тут же розстріляна секретар колгоспу „Червоний маяк“, Барвінківського району, Харківської області, Отченаш Галина Омелянівна, яка останнім часом перед війною працювала головою сільради в хуторі „Маяк“.

4. За 2 км від села Никополь, в яру, виявлено 7 трупів, з них у с. Никополь, Барвінківського району, Харківської області 2 жіночих цивільних осіб, решта, судячи з одягу—полонені часті, над мирними жителями під час окупації даної території червоноармійці. Трупи закатованих радянських громадян гітлерівські вбивці закопували завглибшки 0,5 метра, а частину трупів скидали і злегка присипали землею в задалегідь приготувані окопи. В одному з окопів у насадженнях виявлено 8 трупів.

5. Фашистські кати розстрілювали свої жертви з близької віддалі в потиличну частину голови, про що свідчать кульові пробої й тріщини черепа. Розстріли чинили безпосередньо над трупами, про що свідчать пози трупів; цим же підтверджується, що багатьох з розстрілюваних закопували в ями з ознаками життя. З однієї ями вибрано труп з перебитою кісткою ноги, а також виявлено розтрощені черепи, що підтверджує застосування варварських методів розправи німецьких катів з невинними радянськими громадянами.

6. У багатьох розстріляних було знято взуття та одяг, що підтверджує мародерство німецької армії та її ватажків.

У розправі над мирними жителями села Никополь активну участь брали співники німецько-фашистських загартників: поліцейський Кейс В. Л., староста Перебийніс, Щербаченко А. О., Горб Ф. Я., Коваленко Микита, Бондаренко та Майборода. Багато радянських громадян розстріляно з наказу німецького ко-

манданта села Никополь полковника Фонмаера, начальника жандармерії Мюнстера і Прайберга.

Підписи: Санжеревський.
Колісниченко.
Колісниченко.
Штепкіна.
Мироненко.
Зелена.
Кем'якін.
Продченко.
Астаф'єв.
Селезньов.

Згідно: Секретар в/ч 23400, капітан (підпис)

(Центральний архів Жовтневої Революції УРСР,
відділ Вітчизняної війни)

№ 3

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ СВИДКА Є. І. ВИДРІКОВОЇ, ЖИТЕЛЬКИ С. НИКОПОЛЬ, БАРВІНКІВСЬКОГО РАЙОНУ, ЩО ЙОГО ПРОВІДИВ СЛІДЧИЙ РАДЯНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ПРОКУРАТУРИ 3 ЖОВТНЯ 1943 Р.

Про злочини німецько-фашистських загартників та їх спільників у с. Никополь, Барвінківського району, Харківської області, що його проводив слідчий радянської військової прокуратури з жовтня 1943 р.

Мій чоловік Коломійцев Петро Кирилович, 1901 року народження, по-звірячому закатований і розстріляний німцями. В селі Никополь мій чоловік працював ветеринарним лікарем і брав активну участь у постачанні нашої армії продуктів, зокрема яєць. В 1942 році його заарештували поліцейські Бондаренко Степан і Кейс. В квартирі чоловіка били рукояткою нагана Бондаренко та Кейс. Заарештований чоловік перебував у жандармерії, де його підв'язали до стіни будинку громадянина Івченка. У цей же час був заарештований уповноважений Шарко. Під час допиту в жандармерії чоловіка допитували і били. Громадяни, що жили по сусідству з хатою, де відбувався допит, чули нелюдські крики. Про це мені розповів і громадянин Івченко, тобто хазяїн хати, в якій розмістився штаб жандармерії і де допитували. Другого дня після арешту чоловік мій був розстріляний разом з Шарком, вони й закопані в одній ямі. Мені розповідав один полонений червоноармієць, що бачив, як розстрілювали мого чоловіка та Шарка. Розстрілювали німці, але тут же були Кейс та Бондаренко. Кейс сказав, що цих паразитів постріляє своєю рукою; він розстріляв мого чоловіка та Шарка.

Полідай Кейс побив мою дочку Катю, чотирнадцяти років, ударивши її палкою, коли вона була викликана в контрразом з іншими дівчатами для з'ясування, чому вони не виїжджали на роботу.

Крім того, німцями розстріляно багато військовополонених червоноармійців. Я бачила, як їх водили на допит у будинок проти моєї хати. Там містився штаб німецької військової частини. Я бачила, як полонених вивозили на машині. Розстріляно 4 полонених, що потрапили в полон. Бачила, привозили 2 льотчиків, 2 командирів, яких тримали близько 2 тижнів, а потім їх не стало. Розстріли полонених були як у 1942 р., так і в 1943 р., перед відступом німців. Закопували полонених у нащадженнях недалеко від села і в ярах, у старих окопах. Думаю, що розстріляно наших полонених не менше 300—350 чоловік. Більше нічого посвідчити не можу.

Свідчення читала Видрікова
Військовий слідчий капітан Астаф'єв

(Центральний архів
Жовтневої Революції УРСР
відділ Вітчизняної війни)

№ 4

ЗАЯВА ВІЙСЬКОВОМУ СЛІДЧОМУ

Жительки с. Нікополь, Барвінківського району, Харківської області, В. В. Бардоміш
4 жовтня 1943 р.

Про злочини німецько-фашистських загарбників над мирними жителями с. Нікополь і над військовополоненими червоноармійцями під час окупації нашого села німцями можу посвідчитися так. Я живу по сусідству з громадянином Івченком. В його хаті в 1943 році містилася жандармерія; у цій хаті допитували мирних громадян і військовополонених. Я бачила, як приводили і виводили заарештованих на машини. Чула нелюдські крики і стогін, що долітали з хати Івченка; там під час допитів били і катували радянських громадян. Я бачила, як привезли в хату діда Олійника. Я бачила, що на допити привозили чоловіків по десять, а іноді менше. Стогін і крики радянських громадян яких били під час допиту гітлерівські кати, я чула багато разів. Також вечорами, присмерком чула декілька разів постріли на схід від села Нікополь, де були насадження. Розстріляно радянських громадян гітлерівцями в с. Нікополь не менше 300—400 чоловік за 1942 р.

Заявник В. Бардоміш

(Центральний архів
Жовтневої Революції УРСР
відділ Вітчизняної війни)

РОЗСТРІЛИ І АРЕШТИ ЗАЛОЖНИКІВ ЗА ВІДМОВУ СПІВРОБІТНИЧАТИ З ОКУПАНТАМИ

№ 5

Віднесення командуючого німецькими військами до населення
окупованих районів

Листопад 1941 р.

АКТИВНА БОРОТЬБА ПРОТИ БОЛЬШЕВИЗМУ*)

Кожний мешканець, чоловік і жінка, є обов'язаний в спільній боротьбі і співпраці раз на завіси знищити большевизм. Хто відмовиться від цього буде уважатися за прихильника большевизму і за це відповідно покараний.

Кожна волость має за завдання всіма своїми засобами, що стоять у її розпорядимості, самостійно нищити всякі бандитські вчинки. Бандити—це розсіяні большевики, котрих ворог думає оставити на тилах німецького фронту для діяння проти німецької армії.

Мешканці, що мають відомість про місце побуту бандитів, або де є захована зброя і воєнне знаряддя, негайно мають зголосити німецьким військовим властям, старостам або проводові служби порядку. Незголошення таких випадків буде покарано смертю.

Бандити, зауважені на вулицях і дорогах, що не зголосяться ретовим органам, підлягають знищенню. Тому на всіх небезпечних місцях мають бути визначені старостою постові органи, які мають докладно інформувати, переходячі німецькі війська про бандитів.

Якщо якась волость занедбає це розпорядження і трапиться її терені вдалий напад бандитів—певна кількість мешканців цієї волості буде розстріляна.

Командуючий німецькими військами.

№ 6

Об'ява німецького коменданта м. Харкова

14 листопада 1941 р.

ДО НАСЕЛЕННЯ МІСТА ХАРКОВА

Через вибух російських мін у Харкові сьогодні загинули німецькі солдати. Це є доказом того, що населення на повторні клики та накази німецьких збройних сил активно співпрацює.

*) Всюди збережено мову оригіналів.

вати у розмінуванні не відгукнулося. Німецькі збройні сили тепер будуть діяти безпощадно. Так, сьогодні були покарані смерть 50 членів комуністичної партії. Крім цього арештовано 1000 осіб, як заручників. При дальших виступах проти німецьких збройних сил 200 з них будуть розстріляні.

Заборонений час для мешканців міста Харкова устанавлюється від 16.00 годин до 6.00 годин.

Хто в цей час знаходитиметься на вулицях або площах міста Харкова особисто, своїм власним життям, відповідає за безпеку німецьких збройних сил, і ставить на карту не лише своє власне, але також життя всіх мешканців Харкова.

Комендант міста

№ 7

Відношення бургомістра м. Харкова міському коменданту
№ 52

2 грудня 1941 р.

Згідно з розпорядження Обербургомістра Харківської Міської управи необхідно заарештувати в 17 районі 15 комуністів як заручників.

Прошу направити в допомогу бургомістру 17 районової управи 2-х жандармів для арешту вищеназваних 15 активних комуністів по місцю їх мешкання.

Бургомістр Міської Управи
м. Харкова Крамаренко

ЗА ВИХІД З ХАРКОВА І ЗА ПЕРЕСУВАННЯ В ЗАБОРОНЕНІЙ ЗОНІ З НАМІРОМ ДІСТАТИ ХАРЧІ—РОЗСТРІЛ

№ 8

Об'ява, що була опублікована в газеті „Нова Україна“
28 лютого 1942 р.

УВАГА ГРОМАДЯН ХАРКІВЩИНИ.

Не зважаючи на повторні об'яви, які не дозволяли цивільному населенню увиходити та пересуватись по забороненій зоні на схід від Харкова, заборону цю в багатьох випадках було порушено. Через це, починаючи з 1 березня, вживатиметься жорстких заходів:

1. Забороняється увиходити та пересуватися з метою здобуття харчу та з іншими цілями, на схід від забороненої лінії:

залізниця Зміїв — Харків,
залізниця Харків — Сталіно—Білгород.

В кожного, хто намагатиметься перейти через заборонену лінію на схід, обходячи встановлені шляхові пости, будуть стріляти.

2. Цивільному населенню забороняється виходити з міста та йти шляхами, що ведуть з Харкова:

- а) Шлях Харків — Зміїв,
- б) Шлях Харків — Чугуїв,
- в) Шлях Харків — Старий Салтів,
- г) Шлях Харків — Вовча,
- д) Шлях Харків — Білгород,
- е) Шлях Харків — Золочів.

В цивільних осіб, які намагатимуться залишити Харків бічними дорогами і обходячи ці заборонені вихідні шляхи, і які наближаються до пунктів, де знаходяться пости, будуть стріляти.

3. Проходити названими в § 2 забороненими й охоронюваними сторожею вихідними шляхами можуть виключно ті, хто має такі перепустки:

- а) Особливі перепустки, видані Штадткомендатурою.
- б) Службові перепустки, видані Ортскомендатурами Харків—Орджонікідз, Харків—Зюд, Харків—Вест.

Ці перепустки дійсні тільки з пред'явленням паспорту.

РОЗСТРІЛ ЗА КОРИСТУВАННЯ ЕЛЕКТРОЕНЕРГІЄЮ

№ 9

Об'ява німецького коменданта м. Харкова

23 лютого 1942 року.

Зважаючи на те, що... ми одержуємо лише зовсім обмежену кількість електричного струму,

тому суворо забороняється цивільному населенню користуватися струмом для освітлення та електричних приладів.

Хто порушує це розпорядження, суворо каратиметься й пересуває під загрозою бути розстріляним за саботаж.

Міська комендатура

Газета „Нова Україна“ 1 березня 1942 р.).

СУВОРА КАРА ЗА ДОПОМОГУ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМ ЧЕРВОНОАРМІЙЦЯМ

№ 10

Розпорядження начальника СС і поліції м. Харкова
командуючому поліцією порядку

1 серпня 1942 р *)

Під час роботи 100 військовополонених у приміщенні начальника СС і поліції—Технологічна 17 і Максиміліанівська 2 кілька раз спостерігалось, що призначені для охорони полонених є в дуже близьких стосунках з військовополоненими. Було встановлено, що українські поліцаї-охоронники:

1) особисто продавали за гроші огірки, цибулю і, очевидно, також цигарки та інші речі;

2) не втручалися, коли українське населення—як чоловіки так і жінки—підсовували військовополоненим (здебільшого моголам і т. д.) продукти харчування.

Я керуюся в даному разі виданими наказами з приводу взаємовідносин і стосунків з військовополоненими.

Подібне поводження охоронників з військовополоненими, відомо, дуже легко приведе до дальшого зросту підсовування продуктів військовополоненим.

Я прошу, щоб через підхожих перекладачів охоронникам було вказано в особливо суворій формі про неприпустимість їх поведінки і на наслідки цього, а саме суворі покарання і т. д.

Підписано: Тенсфельд
Бригадний командир СС
Генерал-майор поліції.

РОЗСТРІЛ, РЕКВІЗИЦІЯ ХАРЧОВИХ ПРОДУКТІВ, ЗНИЩЕННЯ БУДИНКІВ ЗА ДОПОМОГУ ПАРТИЗАНІВ

№ 11

Із звернення головнокомандуючого німецької армії до
населення окупованих районів

Так звані партизани голосять, що вони ведуть війну за вільність, а тим часом намагаються вони за фронтом в трусливий спосіб тероризувати населення, а навіть нападати на німецьких вояків. До цього хочуть вони користуватися помоччю населення

*) Переклад з німецької.

Німецьке військо бачить в підступних нападах на солдатів фронтом або в замахах на військові урядження не що інше, як трусливе скритовбивство й злочин. Воно виступить проти всякого так званого партизана з жахливими карами. Але воно приєднує до відповідальності також населення, яке допомагає партизанам. Ці злочинці не можуть жити в зимі, якщо населення не дасть їм ні харчу, ні приміщення.

Хто допускається цього, той стається співвинним злочину й повинен бити цим самим все своє село, ціле місто.

Німецьке військо буде у всіх місцевостях, в котрих партизани були приміщені або харчовані, конфіскувати харчові продукти й нищити дома. Крім цього буде воно у всіх місцевостях, де тільки котрих діються злочини або напади на німецьке військо, розстрілювати по 10 закладників споміж чоловічого населення...

Начальню-командуючий армії

НИКЧЕМНІ ЗАЛИШКИ КОЛИШНІХ ДВОРЯН, КНЯЗІВ ПРОПОНУЮТЬ СВОЇ ПОСЛУГИ ОКУПАНТАМ ДЛЯ РОЗПРАВИ З УКРАЇНСЬКИМ НАРОДОМ

№ 12

Із звернення ініціативної групи харківського дворянства
до обербургмістра м. Харкова

Грудень 1941 р.

Найважливішою частиною суспільного порядку Слобідської України, який утворювався протягом сторіч, є місцеве стародавнє шляхетство...

Зараз, коли переможна армія великого німецького народу звільнила Слобідську Україну, ми вважаємо за свій обов'язок прийняти безпосередню участь у відродженні нашого краю разом з німецьким командуванням та населенням.

Конкретно. В сучасний мент ми, шляхта, спираючись на суспільні зв'язки, можемо бути корисні в таких напрямках:

1. Організувати корінне населення нашого краю для проведення прочистки краю від усяких большевицько-советських елементів.

2. Допомогти при звільненні органів самовпорядкування від випадкових людей, бюрократів, які заважають відновлювати життя нашого краю.

3. Організувати корінне населення нашого краю для укомплектування органів місцевого самоуправління відомими в нашому краї людьми.

4. Об'єднати кращу частину населення нашого краю, буде вірне до кінця в боротьбі проти большевиків і захищати українську націю.

Тому ми просимо вас дозволити об'єднати шляхетство Східської України для виконання перелічених завдань та прийняти його делегацію.

За дорученням ініціативної групи шляхетства Східної України.

За предводителя Харківського шляхетства—Бориса Карюков (доктор філологічних наук)

За предводителя Полтавського шляхетства—Генерала (проф. Харк. Політехнічного ін-ту) кн. Волконський, кн. Кочубей, Катеринич, Фон-дер-Лауніц

II

РЕЖИМ РЕПРЕСІЙ, СВАВОЛІ,
ГРАБІЖНИЦТВА, ГОЛОДУ І ЕПІДЕМІЙ

**ТИСЯЧІ МЕШКАНЦІВ БУЛО ВИКИНУТО З КВАРТИР
І ПОГРАБОВАНО**

№ 13

**Відношення бургомістра 17 району м. Харкова бургомістру
Харківської міської управи**

5 грудня 1941 року

Прошу дати мені листівне ваше розпорядження про порядок право предоставлення військовим частинам та установам, в випадку їх вимоги, квартир та цілих будинків, й кому з вищого Командування треба підчинятись в цьому питанні окремо для розв'язання труднощів, які можуть повстрічатися, так як на сьогодні окремо військові офіцери та солдати:

- 1) без всяких дозволів виселяють мешканців,
- 2) призначають дуже короткі терміни для виселення, а речі мешканців забирають собі (наприклад: Сумська № 126, Мирносицька № 95).
- 3) вимагають квартири для знайомих жінок м. Харкова.
- 4) виселяють робітників Міської управи з охоронною грамотою від Ортскомендатури, при цьому заявляють, що їх Командування вище усіх комендантів міста (Фельдкомендатура, Ортскомендатура й ін.).

Чекаю на ваші листівні розпорядження.

Бургомістр 17 району Міської управи Кубіцький.

Відомість про кількість виселених мешканців з квартир
у зв'язку з розташуванням військових частин *)

Грудень 1942 року

Район	Кількість родин	Кількість осіб	Кількість квартир чи кімнат	Площа в кв. метр.	Примітка
14	282	800	482	6354	
16	92	270	—	1840	
11	1278	4597	2213	25769	
8	233	789	432	6130	
2	310	1100	350	5400	
1	112	340	189	3347	
17	750	2250	1125	24750	
3	118	354	204	2652	
13	392	1170	510	9780	
19	72	252	—	1517	
5	40	136	43	780	
6	524	1018	447	6224	
12 **)	30	88	—	300	орієнтовно
	4233	13173	—	94.837	

**ЗАГРОЖУЮЧИ КАРЮ, ГІТЛЕРІВЦІ ЗАБИРАЛИ У НАСЕ-
ЛЕННЯ КОЖУХИ, ВАЛЯНКИ, ДИТЯЧІ ЛИЖВИ, ЧОБОТИ
І КОСТЮМИ**

№ 15

Об'ява 4 Районової управи м. Харкова

6 січня 1942 року

Згідно розпорядження Німецького командування громадяни, що мають кожухи та валянки, повинні їх здати до складу № 11 по Журавлівській вулиці. За нездачу будуть покарані.

4-та Районова управа

*) Заголовок оригіналу — Ред.

**) Всього в цьому районі зайнято для військових потреб 64632 м², в тому числі:
а) спеціальної площі — 30.000 м²
б) житлової площі — 34.632 „

Об'ява бургомістра 4 району м. Харкова

29 грудня 1941 р.

Збір лиж та пристосувань до них, що був переведений за наказом Ортскомендатури, пройшов незадовільно.

1) Попереджую мешканців Журавлівки, що вони повинні здати до склепу Ортскомендатури Норд, Пушкінська 54, від 8 до 12 год. ранку та від 13—30 до 16 годин 3/І—1942, Зав. склепом Фуксу всі лижі, зокрема і дитячі, зав'язки до лиж, палки для лиж, а також лижні чоботи та костюми.

2) Той, хто не здасть вищезазначені предмети, буде наказаний як саботажник.

3) Після 3/І—1942 року будуть переведені труси з метою перевірки виконання даного розпорядження німецької комендатури.

Бургомістр 4-го району Міської управи

**600 ЛІТРІВ МОЛОКА МУСИТЬ ЗДАТИ КОЖНИЙ ВЛАСНИК
КОРОВИ**

№ 17

Об'ява обербургомістра м. Харкова

Кожен власник корови протягом року мусить здати на приймальний пункт 600 літрів молока жирністю 3,8% в такі терміни:

Січень — червень — 250 л.

Липень — вересень — 250 л.

Жовтень — грудень — 100 л.

Хто не виконав зобов'язання першого півріччя, має обов'язково здати молоко протягом III кварталу.

Винних у невиконанні буде покарано.

**ЩОБ УРЯТУВАТИ ВІД ГОЛОДНОЇ СМЕРТІ „КРАЩИХ ЛЮ-
ДЕЙ“ — ДВОРЯН, КНЯЗІВ, КУПЦІВ, — НІМЦІ І ЇХ ПРИХВОСНІ
ЗАЛИШАЮТЬ БЕЗ ХАРЧУВАННЯ ТРУДОВЕ НАСЕЛЕННЯ**

№ 18

3 доповідної записки бургомістра 7 району м. Харкова
обербургомістру

18 грудня 1941 р.

Досі німецькі збройні сили і службові інстанції влаштовували на роботу цивільне населення без рекомендацій районних бургомістрів міста; в наслідок цього може мати місце шкід-

ництво, шпiонаж i т. д., незалежно вiд того, яку роботу виконують цi особи. Але самим неприємним є те, що цих неперевiрених осiб нiмецькi збрoйнi сили постачають харчуванням, в той час, як кращi, чеснi i вiдданi люди нашого мiста голодують.

Такими людьми з'являються тi, хто через свої антибольшевицькi дiї жорстоко переслiдувався i немилосердно знищувався большевиками; тi, хто пiдлягали переслiдуванню iз-за свого походження з кiл дворян, князiв, купецтва. Вони чудом збереглися.

Сьогодні цi люди голоднi, всi вони бажають одержати роботу—хоча б в кухнi чистити картоплю, мити пiдлогу i т. i.—всього лише за один обiд.

Вони хотять працювати, тому що вони бажають жити i трудитись, але в мiстi роботи немає; а мiж тим, їм треба тепер жити, щоб допомогати нiмецьким збрoйним силам у досягненнi спiльної священної мети—знищення большевизму.

Вказуючи на все вищезазначене i бажаючи допомогти цим людям, я звертаюсь до вас з проханням видати слiдуюче розпорядження всiм з'єднанням нiмецьких збрoйних сил i службовим iнстанцiям мiста:

1. Щоб вони не влаштовували на роботу осiб iз цивiльного населення без рекомендацiї районового бургомiстра.

2. Щоб вони наказали вже працюючим особам звернутися до бургомiстра за рекомендацiєю.

3. Надалі приймати на роботу цивiльних осiб тiльки через райбургомiстрiв.

4. Необхiдно дати наказ всiм районовим бургомiстрам про те, щоб вони склали списки кращих людей, а саме тих, хто пiдлягав iз-за свого походження репресiям i переслiдуванню з боку большевикiв, щоб тим самим, дати їм зрозумiти, що нiмецькi збрoйнi сили зацiкавленi в них.

5. Необхiдно запропонувати районовим бургомiстрам всебiчно допомогати цим людям.

Бургомiстр 17-го районового управлiння м. Харкова—
Лео Кубицький.

ПРИМУСОВЕ ВИСЕЛЕННЯ МЕШКАНЦIВ З МIСТА В СIЛЬСЬКI МIСЦЕВОСТI

№ 19

iз повiдомлення газети „Нова Україна“.

18 грудня 1941 р.

Нiмецьке командування вжило заходiв, щоб вiдновити зруйноване мiсто i забезпечити нормальне життя мешканцiв. Проте за всiма ознаками питання з харчуванням i довозом вугiлля

буде цiєї зими стояти дуже гостро. Через брак вугiлля, а звiдси й електроенергiї не можна буде швидко вiдновити роботу на багатьох пiдприємствах. Отже постало питання, щоб тi люди, якi мають зв'язок iз сiлами й районами, виїхали туди на тимчасове мешкання.

Як повiдомили нашого кореспондента в Мiськiй управi, харкiв'яни мають змогу добровiльно зголоситися на тимчасовий виїзд iз мiста. Якщо ж число тих, що зголосяться добровiльно виїхати з Харкова, буде недостатнє, то, на жаль, доведеться провести примусове виселення. Виїжджати можна до районiв i областей, що лежать на захiд i пiвнiчний захiд вiд Харкова. Примусовому виселенню пiдлягатимуть тi, що прибули до Харкова пiсля 1935 року.

Громадяни, що добровiльно виїдуть з Харкова, можуть самi обрати мiсцевiсть, куди вони бажають тимчасово переселитися. Тi ж, кого доведеться виселити примусово, цим правом користуватися не будуть.

№ 20

iз звернення нiмецького командування м. Харкова до населення мiста

Грудень 1941 р.

УКРАЇНЦI РОСIЯНИ

Перед нiмецькими збрoйними силами по цей день ще стоять воєннi задачi, тому вони не можуть дати своїм органiзацiї i транспортнi засоби в розпорядження населення для його харчового постачання.

Все ж були створенi адмiнiстративнi управлiння, якi повиннi дбати про харчування населення.

В цьому напрямi цi управлiння пiдтримуються нiмецькими господарськими установами.

При розподiлi харчiв мають на увазi в першу чергу тих, що продуктивно працюють. Чим менша буде кiлькiсть непродуктивних працівникiв, тим швидше населення може одержати саме необхiдне.

Не зважаючи на це, харчове постачання мiста буде критичним. А тому, у кого є можливiсть прожити зиму на селi, далi вiд мiста, негайно повиннi покинути мiсто. Перепустки на виїзд буде видавати Польова комендатура.

Пiсля усунення важкого продовольчого становища кожний може повернутися до мiста.

Тимчасове переселення дозволяється тільки в такому районі:
На Сході: до шляху Харків—Мерефа—Таранівка, включно до залізниці на Лозову;
На Півночі: до шляху Харків—Золочів включно до залізниці на Суджу;
На Заході: до Дніпра.

Комендант міста

**ДІТИ В ШКОЛАХ І ДИТЯЧИХ БУДИНКАХ НЕ ОДЕРЖУВАЛИ
НІЯКОГО ХАРЧУВАННЯ, НІЯКИХ ПЕНСІЙ ЧИ ДОПОМОГИ
ІНВАЛІДИ ТАКОЖ НЕ ОДЕРЖУВАЛИ**

№ 21

**Із звіту про роботу Харківської міської управи за квітень
1943 р.**

Нова реєстрація пенсіонерів ще не закінчена, але слід вважати, що їх мусить бути біля 11.000. Жодних пенсій, або допомог пенсіонери до цього часу не одержали. Більш того управа та відділ суспільної опіки за браком харчових засобів не змогли відкрити для нужденних людей їдальню.

Становище в дитячих будинках та інвалідних будинках виключно тяжке. Діти та інваліди абсолютно виснажені. Є випадки опухання від голоду.

Обербургмістр міста Харкова—О. П. Семененко

№ 22

**Лист М. С. Євтушенка до голови Харківської обласної
земельної управи М. О. Ветухова**

Ви врятували мене від голодної смерті, давши мені обід.
Прохаю продовжити його і на слідуючий місяць, за що зараз приношу щиру подяку.

Але у мене розпухли ноги і я ледве їх пересовую, це тому сказав мені дохтур, що без жиру живу.

Благаю вас довершити ваші благодіяння і коли можливо дайте мені олійки оскільки можна більше на весь піст, щоб і підтриматись і відповітись. Комірник казав мені, що її залишилось чимало.

Коли б була у мене олійка, я б відразу став на ноги, а то я як кінь, що замість вівса попав на ячмень, і упав на ноги.

Дайте, Михайло Олексійович, олійки, скільки можливо буду довечно вдячний вам.

Я четвертий день добиваюсь до вас і ніяк не попаду.

Микола Савич Євтушенко

№ 23

**Лист професора Хударковського до голови Харківської
обласної земельної управи М. О. Ветухова**

21 квітня 1942 р.

Боротьба з голодними отьоками у населення, яка з'являється невідкладним завданням сучасного моменту, ставить ряд проблем, що потребують негайного розв'язання.

Звертаючи вашу увагу на зміст доповідної записки, яку я представив місяць тому назад у Відділ Охорони здоров'я Харківської міської управи і Комітет науково-дослідних інститутів, прошу вашої реальної допомоги для переведення в життя наміченого мною досвідного виробництва лецитинової пасти.

В додатку: Доповідна записка (копія*) від 14/III—42 р. на ім'я Завід. Від. Охорони Здоров'я ХМУ і керівника Комітету н/д інститутів м. Харкова.

Проф. В. Хударковський

**НАСЕЛЕННЯ ЗМУШЕНЕ БУЛО ХАРЧУВАТИСЯ ЗЕРНОМ, ЯКЕ
МОЛОЛИ РУЧНИМ СПОСОБОМ, ТА МАКУХОЮ І ПИТИ
ВОДУ З ХАРКІВСЬКИХ РІЧОК**

№ 24

Замітка під назвою „За збереження життя“, що була надрукована в газеті „Нова Україна“ 5 березня 1942 р.

Кожного дня на Благовіщенському, Озерянському та інших базарах можна спостерігати торгівлю ручними „млинками“.

Ці млиники пристосовані молоти зерно, і населення міста здебільшого ними користується.

Влаштовані вони дуже примітивно: двоє кружалець або валик із цівкою оббиті аркушевим залізом з густими дірочками. Коштують такі млиники від 200 до 500 карб.

... При терті двох кружалець заліза з дірочками в борошно потрапляє багато дрібних шматочків металу різних розмірів.

Найдрібніші часточки металів, потрапляючи до шлунково-кишкового тракту, залишаються там, прилипаючи до слизової оболонки стінок кишок, і за деякий час (2—3 місяці) викликають захворювання шлунково-кишкового тракту. Захворіння дуже важко піддається лікуванню, і часто з нього люди вмирають. Млинками почали широко користуватися приблизно в грудні ц. р. В грудні серед населення було 6% захворінь на шлунково-кишковий тракт, у січні 1942 р. 18%, а в лютому вже 21%.

Інж. Луценко, Лікар Іванченко

*) В справі зазначеної записки нема—Ред.

Замітка під назвою „Не засмічуйте шлунок“, яка була надрукована в газеті „Нова Україна“ 19 березня 1942 р.

На ринках нашого міста можна бачити дуже прикре явище: багато людей витрачають великі гроші на макуху, не розуміючи, що цим вони завдають собі великої шкоди.

Макуха містить в собі багато (29,26%) клітковини, яка шлунковим соком людини не перетравлюється і тільки засмічує шлунок.

Крім того, жиру в макусі лишається 7 гр. олії. Значно корисніше купити склянку сонячникового насіння (100 гр.) та полускати його: насіння має 26,62% жиру й, з'ївши 100 гр. насіння, ми введемо в організм 26 гр. олії, замість 7 грамів, які маємо в макусі, і не заб'ємо шлунок зовсім непотрібною клітковиною.

Велику небезпеку являє заживання макухи і з санітарного погляду. Макуху на базар виносять в брудних лантухах, шматки макухи забруднені пилюкою і землею, багато людей куштує макуху, відгризаючи від цілого шматка і слинячи її. Все це може призвести до поширення епідемічних захворювань: тифу, інфлюенції та інше.

Отже, не витрачайте марно грошей на непоживний продукт. Не виснажуйте свій організм, не наражайтесь на небезпеку захворювати на тиф.

Не їжте макухи.

В. Благих

ДЕВ'ЯНОСТО ПРОЦЕНТІВ НАСЕЛЕННЯ НЕ ОДЕРЖУВАЛО НІЯКОГО ПОСТАЧАННЯ

№ 26

Із звіту Харківської міської управи за квітень 1943 р.

ХАРЧУВАННЯ

Становище з харчуванням виключно важке. Із 200 тис. населення міста Харкова через Ернерунгсамт*) одержують харчі по установах Управи біля 9.000 чол. робітників та працюючих по установах ВІКДО та військових частинах орієнтовно ще біля 8—10 тис. чоловік.

Ці дані стосуються лише останнього тижня місяця, а в перші тижні кількість людей, що одержують харчі, була значно менша.

*) Продовольче бюро.—Ред.

Рацион абсолютно недостатній для простої підтримки життя. Рацион одержувала лише певна кількість робітників, їх родини не одержували нічого. Навіть робітники Управи, що працюють на важливіших участках роботи, ще досі не одержують харчування. Наприклад з загальної кількості робітників домоуправ, приблизно до 3.000 робітників харчування одержують в останній тиждень лише 900 чоловік (в перші тижні лише триста).

З наведеного ясно, що приблизно 180 тис. населення міста не одержують жодного планового постачання.

В наслідок фактичної заборони селянам підвозу харчів до міста, а також постійних облав на базарах, єдине джерело для харчування населення—вільний ринок теж став майже недоступним, в наслідок підвищення цін та зменшення продуктів. В місті помічається вже багато випадків опухання від голоду.

Оскільки неможливо забезпечити населення в найближчий час достатнім плановим харчуванням, необхідно як найшвидше провести міроприємства по збільшенню довозу на базари та зниженню цін. Єдиним засобом до цього є:

- а) дозволити хоча б тимчасовий підвоз продуктів до міста;
- б) припинити захоплення людей на базарах на роботи (проводячи цю акцію лише через будинкоуправління).

Обербургмістр міста Харкова О. П. Семененко

ТИСЯЧІ ХАРКІВ'ЯН ПОМЕРЛИ З ГОЛОДУ

Не підлягає оголошенню

№ 27

Відомість про смертність населення міста Харкова.
3 лютого 1943 р.

Дата	Всього померлих	В т. ч. від голоду	Померлих від голоду до загальної кількості померлих	Пересічно на день померлих від голоду	Коефіцієнт смертності на 1.000 душ пересічного населення
I квартал 1942 року	6435	3656	56,9	40,7	62,3
II квартал 1942 р. .	8540	5713	67,0	62,0	100,0
III квартал 1942 р. .	4812	2972	53,5	28,0	59,4
IV квартал 1942 р. .	2921	1408	48,2	15,3	37,7
За весь 1942 р. .	22708	13749	58,6	36,5	64,6
I половина січня 1943 р. . .	361	140	38,8	9,3	29,0
II половина січня 1943 р. . .	382	155	40,6	9,7	28,8

Відомість *) про смертність дітей в дитячому будинку № 1 по вулиці Артема № 32 за 1942 рік.

Місяць	Вступило дітей	Вмерло
Січень	82	68
Лютий	107	62
Березень	152	106
Квітень	350	157
Травень	322	234
Червень	182	151
Липень	208	113
Серпень	195	118
Вересень	78	72
Жовтень	57	56
Листопад	40	24
Грудень	28	14
Разом .	1801	1175

№ 28

Протокол околоточного доглядача 5 району поліції м. Харкова

11 грудня 1941 р.

Про смерть громадянина Власова Івана Матвійовича 63 років, паспорт № І-30 № 565031, який повісився 11.XII—41 р.

1941 р. грудня 11 дня в Управління Бургомістра 5-го району поліції м. Харкова з'явилися в 2 години дня громадянки 1. Власова Ганна Іванівна, 2. Теліченко Євдокія Іванівна і заявили, що в їх будинку по вул. Ткаченківській № 30 трапилося нещастя—громадянин Власов Іван Матвійович повісився і зараз лежить в сараї мертвим.

Доклавши про те, що трапилося начальнику поліції, я був командирований на місце події і встановив наступне:

1. Прибувши на місце випадку я застав лікаря II-ї поліклініки пані Шейко, яка, оглянувши труп, констатувала смерть, видавши посвідчення від 11.XII—41 р.

2. Труп знаходився в сараї уже знятий з мотузки, де трапилося нещастя.

3. Родичі померлого гр. гр. Власова Ганна Іванівна і Теліченко Євдокія Іванівна заявили, що на їх думку покійний позбавив себе життя через брак харчування, бо, очевидно, на нього дуже впливало, коли малі діти, його внуки, звертались до дорослих дати хліб.

*) Відомість складена на підставі місячних звітів по дитячому будинку

Всі ми безробітні і в цей день я, гр. Власова Г. І. понесли уже останню одягу на базар для обміну, хоча-б на який-небудь продукт.

Приблизно між 11—12 годинами дня покійний писав відомість про реєстрацію населення по нашому будинку, а потім на поштовині роботи сказав, що піду підстрижати олівець. Дружина його звернула увагу, що покійного щось дуже довго немає і пішла подивитись у двері, і виявила таке нещастя в сараї. Піднявши крик, збіглися сусіди у домівці, перерізали мотузку, на якій висів покійний, але повернути до життя було уже пізно—він був мертвий.

Більше по цьому слідчого матеріалу немає. Факт установленний, що гр. Іван Матвійович Власов 63 років покінчив життя самогубством через повішання.

Пашпорт І-30 № 565031 і посвідчення II поліклініки при цьому додається

Околоточний доглядач 5-го району поліції м. Харкова (підпис)

№ 29

Замітка під назвою „Колодязі є, а води нема“, яка була надрукована в газеті „Нова Україна“ 27 березня 1942 р.

В перші ж дні... населення міста відчуло на собі весь жах руйнації водогону. Нарешті відшукали артезійські джерела, колодязі, криниці. З того часу щодня, щогодини, щохвилини ці бази стали збором сотен людей, що приходять по воду не зважаючи на час та погоду. Ранком, удень, після полудня, в дощ, сніг, великі морози харків'яни стоять у черзі біля джерел води.

Значна маса мешканців через брак часу, стан здоров'я, велику віддаленість води від житла примушені користуватись водою харківських річок.

Вживаючи цю воду в умовах весни та літа, кожне наражається на небезпеку шлункових захворювань, а все міське населення має стати перед загрозою лютої пошести, що може бути страшніше за голод і холод...

А. Яременко

№ 30

Із звіту про роботу Харківської міської управи за травень 1943 року

Становище з електро- та водопостачанням залишається майже таким скрутним, як і в квітні. В місті працює один агрегат на

500 кіловат. Крім того 2 агрегати в Технологічному інституті та заводі ХПЗ.

Водогін фактично працює лише в деяких районах міста, причому вода в будинки майже не подається. Водогін подає максимум 3.000 кубометрів води на добу. Коли не урахувати потребу використання тієї води німецькими вояками, то і тоді на душу населення це становить 15 літрів, в той час, як до війни на душу населення припадало 120 літрів, але фактично більша частина води використовується німецькими вояками, населення ж значною мірою користується колодязями.

Магістральна мережа каналізації знаходиться в ліпшому стані, але майже у всіх будинках каналізація зіпсована і не може бути використана за відсутністю води.

Обербургомістр міста Харкова
О. П. Семененко

ЖОДНА ЛАЗНЯ В МІСТІ НЕ ПРАЦЮВАЛА, З КОЖНИМ ДНЕМ ЗРОСТАЛА КІЛЬКІСТЬ ЗАХВОРЮВАНЬ НА ВИСИПНИЙ ТИФ

№ 31

З рапорту секретаря-референта Харківської міської управи
обербургомістру м. Харкова

12 грудня 1942 р.

Звертаю Вашу увагу на серйозне становище міста щодо поширення висипного тифу. За даними Міськсанепідстанції тільки серед цивільного населення

за жовтень	30	захворювань
за листопад	57	"
за 10 днів грудня	45	"

З 45-ти хворих, зареєстрованих за грудень, тільки 26 чоловік перевезено до лікарні, 19 чоловік лежать дома.

Директор Міськсанепідстанції лікар Замотін вважає це зростання захворювань на висипний тиф за тривожний сигнал загрози великої епідемії, дуже реальної в теперішніх умовах браку води, мила, транспорту, скупчення родини в одній кімнаті через брак палива тощо. Як вам відомо, жодна лазня не працює; дезинсекційні камери також не діють і це дуже утруднює знезараження вогнищ хвороби...

М. Дейнеко

ФІНАНСОВИЙ СТАН МІСТА КАТАСТРОФІЧНИЙ

№ 32

Із звіту про роботу Харківської міської управи
за травень 1943 р.

Лише наприкінці травня м-ця Управа змогла затвердити бюджет на 2-й квартал. Видаткова частина бюджету за пропозицією відділів управи та райбургомістратів, яким було вже дано вказівки про максимальне скорочення витрат, була запропонована округою в 56 міл. карб. Прибуткова частина в 24 міл. карб., тобто дефіцит складав 32 міл. карб.

Після перевірки бюджету Фінансовим відділом витрати були ще скорочені на 10 міл. карб., а прибутки підвищені на 4 міл. карб., в наслідок чого бюджет Президії управи був запропонований по видатках в 46 міл. карб. і по прибутках в 29 міл. карб., тобто з дефіцитом в 18 міл. карб.

Президія управи, розглядаючи бюджет, ще скоротила видатки приблизно на 4,5 міл. карб. та збільшила прибутки на 2 міл. карб. Таким чином бюджет затверджений всеж-таки з дефіцитом в 11 міл. карб. Бюджет цей майже вдвічі менший, ніж бюджет першого кварталу цього року. Головну частину в ньому складає заробітня платня. Всі другорядні витрати викреслені. Залишено лише абсолютно необхідні. Дефіцит пояснюється значним зменшенням торгівлі та промислу, як і кількості населення, в наслідок чого зменшились надходження по податках; відсутністю хоча трошки нормальної роботи комунальних підприємств, електрики, водогону тощо, через що не має відповідних надходжень, а також руйнацією міста, це викликало додаткові абсолютно необхідні витрати.

Фінансове становище міста залишається катастрофічним.

Обербургомістр міста Харкова

ХАРКІВСЬКИЙ ОБЕРБУРГОМІСТР ПРО НАСТРІЙ І ПОВЕДІНКУ НАСЕЛЕННЯ МІСТА

№ 33

Із звіту про роботу Харківської міської управи
за травень 1943 р.

НАСТРІЙ ТА ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ

Настрій населення в травні, порівнюючи з квітнем, в наслідок дальшого впорядкування життя трошки поліпшився, хоча всеж таки залишається непевним.

Головними факторами, що впливають на настрої населення є... харчове становище: із 194.000 (приблизно) населення міста Харкова одержують харчування від Відділу Розподілу Харчування приблизно 50—60 тис. чоловік. Це харчування теж абсолютно недостатнє. Більш ніж дві третини населення не мають жодного централізованого постачання.

Між тим довіз продуктів на базари Харкова провадиться з величезними труднощами. На базари впливають також і облави, що там частково продовжуються і тепер. В наслідок цього ціни на базарах все ще надзвичайно високі.

Все це приводить до того, що матеріальний стан населення виключно скрутний, що і впливає на його настрої.

Мобілізація робітників на окопні роботи: Як вже зазначалось у відчиті за квітень м-ць населення тяжко приймає не так самий факт робіт, як форму, в якій це провадиться.

В травні продовжувалось захоплення людей на вулицях і базарах (частково це було лише під виглядом мобілізації на оборонні роботи, по суті ж люди забирались для роботи в окремих німецьких частинах).

В наслідок цього на роботи попадають або зовсім хворі, або матері, що залишили вдома малих безпризорних дітей.

Все це вносить турботу, а часто відчувається як неухильне ставлення до людини.

Мобілізація до Німеччини: В наслідок низки відомих фактів населення надзвичайно боляче приймає мобілізацію до Німеччини, що зокрема виявилось при притягненні до роботи в Німеччині осіб народження 1923—24—25 р.р.

Неспокій викликають окремі адміністративні акції:

В останні дні населення було схвилювано наказом про загальну трудову повинність, який був стлумачений так, що ніби майже все населення буде мобілізовано на роботи та вивезено з Харкова головним чином до Німеччини.

Не зважаючи на те, що як викладено вище, внутрішнього спокою населення не має, зовнішня поведінка його залишається цілком доляльною.

Взагалі слід підкреслити, що в наслідок непевності настрою населення і постійної його схвилюваності в кожній адміністративній акції населення бачить якийсь скритий зміст. Кожна акція використовується ворожими елементами, як агітація, причому частково це буває наслідком невдалої редакції окремих розпоряджень. З цього слід прийти до висновку, що кожний наказ не лише по змісту, але навіть і по формі мусить бути ґрунтовно продуманий...

В травні м-ці закінчено першу реєстрацію населення, яка почалась ще в березні. На жаль техніка реєстрації була невідповідною, чому і дані реєстрації не зовсім повні. За даними цієї реєстрації населення Харкова складає 193.980 чол. Із них 33,2% чоловіків і 66,8% жінок. Причому чоловіків віку від 14 до 60-ти років лише 32.296 чол., тобто 16,7% населення.

Характерним для стану населення з'являється: велика кількість дітей та стариків, а також жінок...

Обербургмістр міста Харкова О. П. Семененко

ПОЛІЦІЙНЕ СТЕЖЕННЯ В ТЕАТРІ, „ЩОБ ГЛЯДАЧІ НЕ ДЕМОНСТРУВАЛИ СВОЇХ ПОЧУТТІВ“

№ 34

3 інструкції команди німецької охоронної поліції С-I-a 5102
17 листопада 1942 р.

... Якщо військові службовці і військовий почет займуть місця в партері і частково в першому ярусі, слід особливу увагу приділяти спостереженню за місцевими відвідувачами, які сидять в 1, 2, 3 ярусах. Слідкувати за театральною дисципліною, щоб глядачі (місцеве населення) не заважали і не демонстрували своїх почуттів...

Майор охор. поліції і командир Любан.

ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ УКРАЇНИ СТАВИТИ НЕ ТРЕБА

№ 35

Розпорядження Харківської міської управи
районовим бургмістрам

9 березня 1942 р.

В зв'язку з наближенням свята роковин Тараса Григоровича Шевченка по районних управах можуть бути зроблені урочисті відправи відсвяткування цих днів.

Для відправи свята необхідно одержати дозвіл Військового командування, для чого негайно надішліть заяву з програмом святкування та коротким змістом доповідей, що передбачено висловити на святах.

В цих доповідях мусить бути висвітлене значення Т. Г. Шевченка, як національного українського діяча... Поставити всю доповідь в антикомуністичнім напрямку сучасної доби.

Питання про майбутнє політичне оформлення України не треба зараз ставити. Це питання треба відкласти до кінця війни.

Заяви та програми дати українською та німецькою мовами безпосередньо мені.

Обербургмістр м. Харкова
Крамаренко

Особливо-Уповноважений По-
стійної комендатури м. Харкова
д-р Классен

НІМЦІ ПІДСИЛЮЮТЬ ВІЙСЬКОВИЙ СТАН І КРИВАВІ РЕПРЕСІЇ В ХАРКОВІ

№ 36

Об'ява міського німецького коменданта

8 лютого 1943 р.

1. Вся влада і управління міста негайно переходить виключно до рук військового командування.

2. Заборонений для ходіння час установлюється з 17 год. до 5 годин.

Хто в заборонений час без дійсної нічної перепустки буде знаходитись на вулиці, підпадає під небезпеку бути на місці розстріляним.

3. Хто грабує, буде розстріляний.

4. Забороняється заходити в приватні будинки, помешкання, залишені військовими частинами, в заводи, фабрики, склепи, крамниці і інші виробництва. Ті, які не виконуватимуть цього наказу, будуть розстрілюватись як грабіжники.

5. Населення зобов'язане бути готовим до надання квартир під житло військовим.

6. Їзда по місту якими б то не було саньми забороняється, за винятком лише транспорту по дорученню німецьких збройних сил.

7. Всі без винятку придатні для запрягання санки і вози негайно повинні бути зареєстровані в Харківському транспортному відділі, Піскуновська, 4.

8. Продовольче постачання міського населення буде і далі продовжуватись під наглядом Штандорткомендатури.

Зберігаються попередні норми видачі, цивільний пайок для працюючих збільшений.

Розподіл провадиться, як і раніше, через відділ видачі продовольчих карток.

Штандорткомендант

III

НАСИЛЬНИЦЬКЕ ВИГНАННЯ РАДЯНСЬКИХ ЛЮДЕЙ НА КАТОРЖНІ РОБОТИ ДО НІМЕЧЧИНИ

**ТЮРЕМНЕ УВ'ЯЗНЕННЯ І ГРОШОВІ ШТРАФИ ЗА ТЕ, ЩО
НЕ ЗАРЕЄСТРУВАЛИСЬ НА БІРЖІ ПРАЦІ**

№ 37

Об'ява господарчого управління німецької армії

5 лютого 1942 р.

Всі безробітні та працюючі **всіх видів фаху** умственої та фізичної праці (спеціалісти, інженери, службовці, допоміжна сила і т. д.), які до цього часу не проходили реєстрацію, повинні обов'язково з'явитись на **Біржу Праці—Харків, Госпітальний провулок 3** (бувний Текстильний інститут).

Порядок явки:

Понеділок 16 лютого 1942 р. райони 13 і 17.

Вівторок 17 лютого 1942 р. райони 3 і 4.

Середа 18 лютого 1942 р. райони 16 і 11.

Четвер 19 лютого 1942 р. райони 1 і 8.

П'ятниця 20 лютого 1942 р. райони 15 і 18.

Субота 21 лютого 1942 р. райони 5 і 12.

Понеділок 23 лютого 1942 р. райони 19 і 20.

Вівторок 24 лютого 1942 р. райони 14 і 16.

Середа 25 лютого 1942 р. райони 7 і 9.

Четвер 26 лютого 1942 р. райони 2 і 10.

Робітники, раніш зареєстровані на пунктах реєстрації у районових бургомістрів і які ще не проходили реєстрацію на Біржі праці, повинні з'явитись ще раз.

Явка з 8—14 годин за німецьким часом.

Пашпорт та документи про працю необхідно мати при собі.

Осіб, не з'явившихся для реєстрації і не маючих офіційних довідок Біржі праці, після 10 березня буде покарано.

Також буде покарано осіб, що зареєстровані в січні 1942 р. на Біржі праці, але не з'являються в назначені дні явки на початку лютого 1942 р.

Господарче управління Харків—Майер
підполковник та командир

Об'ява господарського командування німецької армії і харківського обербургомистра

Щоб одержати найточніші відомості про ще непрацюючу людинність міста Харкова, зараз буде проведена перевірка населення при районних управах.

Ця реєстрація населення Районовими управами провадитиметься Комісією Біржі праці.

З'явитись на реєстрацію повинні всі мешканці за віком від 14 до 50 років, які зараз перебувають без роботи.

Особи старші за 50 років, які ще бажають працювати, мають також право реєструватись.

Комісія реєструватиме також осіб, які хоч і працюють у цивільних або військових установах та підприємствах, але бажають одержати роботу в Німеччині. Вони повинні принести з собою довідку від своєї установи, що їхньому звільненню нічого не перешкоджає.

При реєстрації треба мати з собою паспорт та реєстраційну картку Біржі праці.

Домовласники та керівники будинків відповідають за безвиняткове з'явлення вищезазначених осіб.

Особа, яка не з'явиться, буде суворо покарана. Кожний мешканець, який реєструється, одержує у паспорті окрему печатку. Той, хто після зазначеного строку буде знайдений без цієї печатки при вуличному або будинковому контролю, буде негайно заарештований.

Реєстрація населення району провадитиметься з 8—14 годин дня в Районній управі.

Обербургомістр
м. Харкова

Господ. командування
м. Харкова,
група праці

№ 39

Повідомлення Харківської Біржі праці

14 травня 1942 року

Через порушення постанови Харківської Біржі праці, за приписом якої кожен безробітний мусить реєструватись і щотижня відмічатись на Біржі праці, покарані тюремним ув'язненням:

Прізвище, ім'я та по батькові	Рік народження	Адреса	Район
Влосако Іван Трохимович . . .	1900	Галінська, 27	№ 7
Гасай Володимир Іванович . . .	1896	Нетечинська, 5	№ 11
Никитин Федір	1904	Бакуїнська	№ 16
Осіпов Панас Гаврилович . . .	1902	Сумська № 45	№ 13
Калініченко Семен Сергійович . . .	1892	Борова № 78	№ 19
Мойсеєнко Григор Євтіхевич . . .	1892	Чичерина № 15	№ 20
Нікіфоров Петро Петрович . . .	1910	Фанінський пров. № 3	№ 12
Трубецький Тихін Петрович . . .	1902	Царицинська № 41	№ 8
Козлов Федір Григорович . . .	1907	Самовська № 49	№ 1

В майбутньому кожен, який порушуватиме ці накази, буде негайно покараний. **Кари будуть суворі.** Особливо суворо каратимуть тих, які, завербувавшись, не стануть на роботу, не візьмуть запропонованої роботи, або кинуть працювати без дозволу.

Не будуть покарані ті чоловіки та жінки, які не пізніше ніж 23 травня 1942 р. зголосяться на Біржі праці, або у вербувальній комісії.

Тепер на вулиці контролюватимуть в ширшому обсязі. Заарештовані будуть відразу ж відправлені до в'язниці.

Харківська Біржа праці, д-р Р а н е.

(газ. „Нова Україна“, 17 травня 1942 р.)

ПРИМУСОВО, НОЧАМИ ОКУПАНТИ ВИЛОВЛЮВАЛИ ЛЮДЕЙ І ГНАЛИ ЇХ НА КАТОРГУ ДО НІМЕЧЧИНИ

№ 40

Повідомлення групи праці 7 району м. Харкова вербувальній комісії

Липень 1943 року

За час з 6 по 13 липня ц. р. по 7 району в галузі, що стоується до вербовки мешканців та особливо молоді 1923, 1924 та 1925 років народження, зроблено таке:

1. Зроблені списки молоді 1923—25 р. й переслані до Міської управи 9.7.43 р.

2. Викликані деяка молодь 1923—1925 р. по повісткам, але вони не з'являються і взагалі їх не тільки не викличеш, а навпаки днем і затримати не можливо. Примусову затримку

зробити можна тільки вночі, але відправити до вербувальної комісії немає змоги тому, що супроводити примусово затриманих поліція зголошується тільки на автомашині. В 7-му районі автомашин немає, а тому цю акцію провадити не може.

Прошу ваших вказівок по цьому питанню.

3. Списки на безробітних лікарів 7-й район не складав тому, що таких лікарів (безробітних) в районі немає.

4. Наявність плакатів про вербовку до Німеччини, які були передані району, розповсюджено через кербудів, старост, апарат Управи та уповноважених по вулицях.

5. Завербовано до Німеччини за цей тиждень не було.

Керівник групи праці по 7-му району Безцінний

МОЛОДЬ НЕ З'ЯВЛЯЛАСЬ НА ВЕРБУВАЛЬНІ ПУНКТИ І НЕ НОЧУВАЛА ВДОМА

№ 41

Доповідна записка референта праці 1 району м. Харкова штабу вербувальної комісії

19 липня 1943 р.

По списку 1-го району—населення народження 1923, 1924 і 1925 років—670 чоловік.

Із 670 чоловік—70 чолов., згідно вказівок (службовці в німецьких військових частинах, на залізниці, в театрі) не підлягають виклику в районову комісію.

На сьогодні, тобто ранок 19/VII—43 р. охоплено повістками 493 чол.

На вечір 19/VII—і день 20/VII—викликані останні 107 чолов. які підлягають заклику в районову комісію.

Із 493 чол. по виклику в комісію 1-го району з'явилося всього 137 чол.

Відсутніх, згідно поміток зроблених на повістках батьками або кербудами—87 чолов.

На осіб, які за даними кербудів „відмовились в одержанні повісток“ або „злісно переховуються“—був складений список і переданий для перевірки в поліцію. Список складений на 27 чол. Після перевірки вночі із 27 чол. була приставлена лише 1 громадянка, яка була комісією відпущена, бо виявилось, що вона працює в німецькому лазареті.

Останніх 26 чолов. не було дома.

Це яскравий доказ того, що молодь ухиляється від явки дома не ночує.

Із загального охоплення повістками на 19/VII—269 чолов. в одержанні повісток розписались, але не з'явилися.

Ці особи будуть викликані вдруге для виявлення неявки, бо можливо багато з них вважають себе просто звільненими від явки, згідно документів, які мають про роботу або про стан здоров'я.

Крім того на сумнівних осіб, які не з'явилися по виклику вдруге, будуть передані списки в поліцію для доставки в район.

Референт праці 1-го району (підпис)

ЛИСТИ ПОЛОНЯНОК

№ 42

Із відношення обербургомистра м. Харкова до німецького місцевого коменданта

10 грудня 1942 р.

Листи до родичів від українських робітників, що працюють у Німеччині, надходять по призначенню надзвичайно нерегулярно, часто з запізненням на 4—5 місяців. Значна частина їх зовсім знищується. В такому ж хаотичному стані і відправка листів до Німеччини.

Це явище справляє дуже погане враження на населення, негативно відбивається на вербуванні робітників до Німеччини...

Обербургомістр м. Харкова Семененко.

ПРАВДА ПРО НІМЕЦЬКУ КАТОРГУ

(Листи харків'ян, примусово вивезених до Німеччини)

№ 43

З листа Марусі Е. з м. Брауншвейга

6 січня 1943 р.

Добрий день або вечір, мій незабутній брат Петя! Я тобі сообщаю, що жива і здорова. Петя, як мені живеться, ти і сам должен знати. Вам там відомо, я не буду й писати—не розрішайтесь все описувати. Потому, що воно не дійде, хоч я й опишу, а як писати усе, то не хватить й зошита. Як приїду, то буде

що розказувати на цілий вік... Тут усе робимо: і машиною молотимо, і гній возимо, і дрова рубаємо, і усе, що заставляють, Петя, гуляй і за мене, пропали мої молоді літа, а я буду тут доживати у дротяній загороді, бо мені тут скучно у далекій Германії...

№ 44

3 листа Тамари і Кіри Н. з Берліна

17 квітня 1943 р.

Папочка, лист одержали 16 квітня 1943 р., якого зовсім не чекали, бо думали, що вас нема в живих.

Дорогі, живемо ми погано. Працюємо на фабриці, де виробляють нитки для риболовецьких сіток... Годують нас дуже погано: 1 літр супу, 250 гр. хліба, 10 гр. маргарину і ложку мармеладу на добу. Перший час ми ще дещо купували — капусту, морковку, брукву. Папочка, ти не подумай, що ми самі купували, нам заборонено виходити, просили інших людей, вони в два рази дорожче брали, а зараз абсолютно все заборонено. Папочка, як ми доїхали до Берліна, вийшли на перон, окружила нас поліція, тут то і почалося наше життя. Через три дні нас відправили в Лансбурш (це маленьке місто—40 тис. населення), на цю фабрику, де ми робимо і зараз. Сидимо замкнені 7 місяців, тільки на роботу з поліцією, і з роботи з поліцією і більше нічого. Потім стали нас випускати на вулицю тільки в неділю з 2 до 5 годин, але все абсолютно заборонено: кіно, ресторан, пивна, театр, навіть магазини. Заходити в трамвай заборонено. Повісили нам на правому боці „ОСТ“, що означає „руссие“, і всі на нас дивляться, як на звірів. Хто пройде, подивиться і тяжко зітхне, а хто подивиться і в лице засміється змійною улюбкою. Літні люди відносяться краще, ніж молоді гітлербонки. Папочка, тепер ти можеш зрозуміти наше життя, в другому листі напишемо більше і докладніше. Папочка, я з Кірою ходила в кіно, „ОСТ“ зірвали і пішли. Там ми бачили кіножурнал про боротьбу за Харків, там показували Харків весь розбитий, я сиділа і плакала, але боялась, щоб поліцай не побачив, тоді б ми з Кірою сиділи в поліції 3 дні і уплатили б штраф 10 марок. Та ще вдобавок ми з Кірою лізли через забор в кіно у 8 годин вечора.

Цілуємо міцно, ваші дочки Тамара і Кіра

№ 45

Лист Варі С. з м. Целла-Меліс.

1 лютого 1942 р.

Добрий день, мої родичі—сестра і зять Федір Петрович! Я жива і здорова, нахожуся в Германії, город Целла-Меліс. Роблю на заводі, живу в дерев'яних бараках, робимо коло станків. Кожну п'ятницю отримуємо гроші 3 марки, хліб 2 рази на тиждень, один раз 1 кіло на 3 дні отримуємо, а другий раз 1 кіло на 4 дні, а останній час—дожидаємо баланди. Два рази в день дають баланду і один раз дають чай утрім, так що утрім кишки промиємо і все. Досвідання, жду відповіді.

Варя

№ 46

3 листа Віри з Германії

20 лютого 1943 року

Здрастуйте мої дорогі, рідні папочка, мамо, Ніна, Кокочка і моя крошка маленька, розбійниця Люленька. Ось скоро рік, як мене нема дома, серед вас, мої дорогі. Рік не бути дома! Ви не уявляєте, як це важко. Місяць, два, але рік бути в чужій країні, серед зовсім чужих людей, які не розуміють нас, наших звичок, далеко від рідної України, рідного міста, а саме головне, так далеко від вас, від рідного дому, де пройшло моє дитинство, таке хороше, світле, а що тепер, одна суцільна порожнеча, ніякої мети в житті, ніщо і ніхто не цікавить і це в такі роки! Та й що може цікавити, коли ми знаємо тільки арбейтен, ессен, шлефен і цілі дні сидимо в бараці, тільки в вихідний і на пасху будемо гулять по 5 чоловік. Але що за гуляння, заходити нікуди не можна—ані в кіно, ані випити пива (алес арбейтен). У нас на фабриці працюють італійці, французи, поляки, але і з ними розмовляти заборонено, взагалі для нас все, все заборонено. О, ви не уявляєте, як мені все тут противно, як обридло вже таке життя! О, як хочеться додому. Коли я знову ступлю на поріг свого рідного дому, й зможу обняти і розцілувати вас всіх, я не знаю. Я віддала б, напевно, півжиття за одну мить. Описувати своє життя—це прийдеться писати цілу книгу... Ось рік, а я ніяк не можу привикнути до цього життя і обстановки і не стараюсь привикати, нічого хорошого почерпнути тут не можна, тільки погане...

Дорога мамочка, бережи своє здоров'я, не турбуйся за мене, якщо доведеться вернутися, то ця поїздка буде мені добрим уроком в житті. Але, звичайно, я не раджу нікому такого уроку дістати.

Віра

В наступному листі напишу вам гарну пісню, яку склали тут. У нас багато тут сочинили самі про наше життя.

№ 47

З листа Шури Д. з м. Бремена

22 листопада 1942 року

Здрастуйте мої дорогі, рідні мамочка, папочка, Володя і Толічка. В перших строках цієї листівки я повідомляю, що я жива і здорова і того і вам желаю. Я сообщала уже несколько раз, що я знаходжусь в Германії, в Бремені, недалеко від Берліна—150 км., а від Балтійського моря—25 км...

Коли ми приїхали в Германію, нас розподілили по фабриках і заводах. Нас попало на одну фабрику 120 чол., на літо фабрика була закрита, то нас розібрали пани. Проробивши в нього 1 місяць, заробили грошей, але вони тут і не потрібні, бо купити не можна нічого. Бувало, якщо десь відстанемо, то й з'їмо, а то й так робимо. Мама і папа! Тепер я роблю на картофельній фабриці де нас 120 чол. Живемо ми в бараках, що зроблені з картону, де дуже холодно, як вітер подує, то він і хилиться. Мама і папа, б'ють дуже нас тут і хоч є за що, хоч і нізачо. Раз ми зібралися йти в город Бремен. Пан пустив нас, але сказав в 4 часа. Ми не поняли і пішли раніше, то він завернув нас, то вже бив скільки йому хотілось, то ми спочатку плакали, а далі почали співати. Мама і папа, пишть, як ви живете, чи й у вас нічого поїсти, так, як у мене. Я дуже безпокоюсь, що я тут голодую, а ви там; і все плачу день і ніч та нічим не маю по-могти...

№ 48

Лист Віри з Німеччини

Здрастуйте, мої дорогі, незабутні, рідні мамочка, папочка, Кочечка, Нінуся! Про себе писати нічого, бо я живу все тим же життям, яке я описувала в попередніх листах, нічого не змінилося, все також одноманітно. Сумно, нудно тікуть мої молоді літа, серед чужих людей за ґратами, як у звіринцю—звір. Дорога Нінуся, ти просиш, аби я написала, як я зустріла весну.

Да, дорога Нінок, весна завжди несе молодим, та й не тільки молодим, а всім бадьорість і радість, але, повір, не цим мене зустріла їхня весна, сумна, холодна, похмура, така непривітна. Ми ніяких розваг не знаємо, штрафи за штрафами і все „ферботен“... я ніяк не можу дочекатися, коли знову ступлю на поріг рідного дому. Дорога мамочка, не відпускай Коку в Германію, а також ти, Нінок, усіма силами старайся не їхати. Те, що у вас ходять слухи з приводу нас, то це невірно, неправда, ми, як жили, так і живемо. А то, що ти пишеш з приводу тої дівчинки „с чесоткой“, так у нас не так легко, бо двоє лежать туберкульозні й тих не одсилають, так що про поїздку по хворості тут нема чого і думати. Звідси вирватися дуже трудно.

Пишіть все, все про життя в Харкові. У нас всі дівчата тільки і чекають на листи з Харкова. Коли хтонебудь одержить листа, то читаємо голосно, а всі слухають й плачуть. Де зараз фронт? Ну пока до побачення! Цілую вас всіх.

Привіт від Віри

№ 49

Лист Клави З. з Австрії

22 січня 1943 року

Здрастуйте дорогі родителі, папа і мама. Я вас повідомляю, що знаходжусь зараз в Австрії, життя моє хороше, воля нам вольная, тільки кругом проволочка в 2 метри заввишки. Ми знаходимося вкупі Таня, Зіна, Дуся і є павлівські й нікопольські. Ми живемо в одній кімнаті. Дорогая матуся, не журіться за мною, жива буду, то вернуся, а як я нещасна, то напевне з вами не побачусь, ну повинна побачитися. Поки все. Передавайте привіт усім родичам і знайомим од мене. До побачення, цілую міцно всіх, ваша дочка Клава.

№ 50

Лист Катерини Л. з м. Любліна

6 липня 1943 р.

Здрастуйте, дорога мама, Лідочка, Таня, Ваня, Шура, а також усі друзі! Я жива, здорова. Поки нахожусь в лагері, сьогодні їдемо в Германію... *)

Мамочка, коли жива буду, то ждів відповіді, а не буде, то знайте, що живої нема. Тася, не попадайся сюди, ховайся подаліше... Мама, я хотіла уйти з Полтави, але патрулі нікого нікуди не пускали, 4 дівчинки хотіли убігти, так їх розстріляли. Пока до свідання.

*) Лист місцями пошкоджений (підпалений) Ред.

З М І С Т

	Стор.
Передмова	3
I. Криваве масове знищення німецько-фашистськими загарбниками мирного радянського населення і військовополонених	7
II. Режим репресій, сваволі, грабіжництва, голоду і епідемій	25
III. Насильницьке вигнання радянських людей на каторжні роботи до Німеччини	43

Відповідальний за видання Є. Пелешук.

**Зверства и злодеяния немецко-фашистских захватчиков
на Харьковщине.**

(На украинском языке).

БЦ 07953. Зам. № 1186. 31½ друк. арк. В одному друк. арк. 42000 зн.
Підписано до друку 8/X—1944 р. Тираж 10000.

Друкарня Державного Видавництва сільськогосподарської літератури УРСР

4109247
"Комуніст" Харків

Центральна наукова
БІБЛІОТЕКА при ХДУ

Інв. №

Помічені друкарські помилки

Стор.	Надруковано:	Треба:
28	13.173	13.154
"	94.837	94.843
35	13.749	13.349
50	1 лютого 1942 р.	1 лютого 1943 р.
53	22 січня	22 червня

